

PLANLAMALI EKONOMİLERDE YATIRIM DEVİRLERİ : BİR LİTERATÜR TARAMASI

Cem SOMEL*

Keynes'gil makroiktisada göre piyasa ekonomisinde konjonktür devrinin (**trade cycle**'ın) arkasındaki itici güç yatırım devridir (**investment cycle**). Yatırım devri ise müteşebbislerin kitlesel beklenti değişimleri ile açıklanır (Keynes, 1976: 12. Bölüm). Bu görüşten hareketle, iktisadî faaliyetlerin merkezî bir plânlama organı tarafından koordine edilip yönlendirildiği ekonomilerde yatırım devirlerinin ortaya çıkmayacağı, yatırım devirlerinin ancak yatırım kararlarında ademi merkeziyetin bulunduğu kapitalist ekonomilerde gözleneceği düşünülebilir. Oysa İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Avrupa ülkelerinde kurulan sosyalist ekonomilerde üretim ve yatırım artış hızlarında muntazam dalgalanmalar (devirsel hareketler) gözlenmektedir.

Merkezi planlamalı ekonomilerde yatırım artış hızında ortaya çıkan devirleri (bundan böyle bu yazıda kısaca yatırım devri tabirini kullanacağız) açıklamağa yönelen ilk çalışmalarda olayın sebebi olarak teknoloji gelişme hızındaki dalgalanmalar veya sabit sermaye teçhizatının yenilenmesinin belirli yıllara isabet etmesi gibi, yatırım karar mekanizmasının dışındaki bazı etmenler üzerinde durulmuştur. Bu çalışmaları Bajt (1971) özetlemiştir. Ancak 70'li yıllarda araştırmacılar, yatırım devrini açıklayabilmek için merkezî planlamalı ekonomilerde yatırım karar süreçlerinin üzerinde durmağa başlamışlardır. Bu yazıda, Doğu Avrupa ekonomilerinde gözlenen yatırım devirlerini bu ülkelerdeki yatırım karar süreçlerinin özellikleriyle açıklayan bazı çalışmalar özetlenmektedir.

Konunun bir ilginç yönü, kamu işletmeciliği sorunlarıyla, özellikle "şirket kurtarma"nın kurumlaşmış olduğu bir iktisadî düzende ortaya çıkan kamu işletmeciliği sorunları ile bağlantısındadır. Konunun diğer bir ilginç yönü, miktar kısıtlı geçici denge (**quantity constrained temporary equilibrium**) literatürüyle bağlantısında ortaya çıkıyor. Bilindiği gibi 70'li yıllarda bazı Keynes'ciler miktar intibaklı geçici denge yaklaşımıyla ana

* Yard. Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

hatları az çok birörnek bir sabit fiyat (**fix price**) modeli geliştirdiler (Akyüz, 1984; Benassy, 1982; Barro ile Grossman, 1977). Bu modelden türetilen makroiktisadi konjonktürlerden biri olan 'baskı altına alınmış enflasyon'un (**repressed inflation**'ın) İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda Batı Avrupa'da görüldüğü gibi, sosyalist ekonomilerde de görüldüğü iddia edilmektedir (Akyüz, 1984; s. 96). Doğu Avrupa'daki planlamalı ekonomilerde yatırım devirlerinin oluşumunu inceleyen araştırmalarda ise 'baskı altına alınmış enflasyon'un somut tasviri ortaya çıkmaktadır.

Burada önce yatırımların hızlanmasından planlama görevlilerini ve firma yöneticilerini sorumlu tutan tahliller sunulacak, sonra yüksek yatırım haddinin etkileri özetlenirken 'baskı altına alınmış enflasyon' konjonktürünün sabit fiyat modelindeki kuramsal yapısıyla karşılaştırılacak, nihayet yatırım hızının azalmasıyla devrin tamamlanması, olayın sakıncaları ve önerilen tedbirler anlatılacaktır.

1. Yatırımların Hızlanmasında Planlamacıların Rolü

Polonyalı iktisatçı L. Podkaminer merkezî planlamalı ekonomilerde yatırım devrinin genişleme safhasını, planlamacıların çeşitli saiklerle yatırımları hızlandırmalarının başlattığını öne sürmektedir (Podkaminer, 1985). Podkaminer'e göre merkezdeki planlamacıların "çok" yatırım gerçekleştirmek arzularının gerisindeki önemli saiklerden biri, işgücünün tam istihdamını sürdürmektir. Bu ülkelerde işgücünün tam istihdamının sağlanması planlamanın öncelikli görevlerinden biri sayılmaktadır (Podkaminer, 1985; s. 134). Onun için planlamacılar üretken kapasite büyüme hızını nüfus artış hızının üzerinde tutmağa gayret ederler. Macar iktisatçı T. Bauer ise planlamacıların yatırım haddini yüksek tutma eğilimlerini kalkınma, milli savunmayı güçlendirme ve ülke yöneticilerine prestij sağlama amaçları ile açıklamaktadır (Bauer, 1978; s. 247, 248).

Merkezî planlamalı ekonomilerde planlamacıların "çok" yatırım yapma eğilimlerinin daha etraflı bir tahlilini Arjantinli iktisatçı J. Olivera yapmıştır. Olivera, sosyalist ekonomide büyümenin devirsel niteliğini açıklamağa çalıştığı yazısında merkezdeki planlamacıların zaman tercihlerinin tüketici halkın zaman tercihinden daha düşük olduğu şeklinde bir genelleme yapmaktadır (Olivera, 1960; s. 234). Başka bir deyişle, planlamacılar kaynakların tüketicilerin arzuladığından daha büyük bir payını üretken kapasiteyi genişletmeğe, ve daha küçük bir payını şimdiki tüketim gereksinmelerinin karşılanmasına ayırmak isterler. Olivera'ya göre bu yapısal zaman tercih farkının sebepleri şunlardır:

1. Bugünkü hazzi yarınkine yeğlemek, bugünkü tüketimi yarınki gereksemeler için erteleyememek beşerî bir zaaf veya özelliktir. Planla-

macılar kaynakların bugünkü ve yarınki gereksemeler için tahsisinde toplum adına zaman tercihi yaparken, bu özelliği kendi hesabına zaman tercihi belirleyen tüketiciler kadar göstermezler. Ayrıca, millî gelir yükseldikçe, tüketicilerin cari tüketimden aldıkları hazzın planlamacıların gözündeki marjinal faydası azalır; hızlı ve kararlı bir iktisadî büyümenin sağladığı itibarın ve kudretin tercihi ağır basar. Bu öznel sebeplerin etkisiyle, eldeki kaynakların tüketime ve yatırıma tahsisi konusunda tüketici halkın tercihleriyle planlamacıları farklılaştırır.

2. Kapitalist ekonomilerde firmalarla tüketicilerin yatırım yapma imkânları çok farklı değildir. Sosyalist ekonomilerde ise fertlerin tasarruflarını plase etme imkânları (plasman seçenekleri) çok sınırlı, buna mukabil devletin yatırım imkânları kapitalist ekonomilerde müteşebbislerin yatırım imkânlarından daha da geniştir.

3. Kapitalist ekonomide yatırım yapmağa girişen müteşebbislerin göze almak zorunda kaldıkları rizikolar, sosyalist ekonomilerde planlamacıların kararlarını daha az etkiler, ve zaten planlamacıların yatırım kararlarında maruz kaldıkları rizikolar daha azdır.

Bir kere, planlamacılar yatırımın değerini sosyal fayda ve sosyal maliyet gibi piyasa-dışı ölçülerle ölçtüklerinden, piyasalarda ortaya çıkan (talep kayması, görelî fiyatların değişmesi gibi) değişmelerin rizikosu planlamacıların kararlarını daha az etkiler. Ferdî müteşebbislerin kararlarında caydırıcı etki yapabilen, parametrelerin değişme ihtimallerinden kaynaklanan rizikolar, planlamacıların kararlarında daha az önemli bir yer tutar.

İkincisi, planlamacıların piyasalarda parametre değişmelerinden kaynaklanan rizikoların üzerinde fazla durmamaları bir yana, ekonominin merkezî planlama ile yönlendirildiği şartlarda planlamacıların karşılaştıkları rizikolar, müteşebbislerin karşılaştıkları rizikolardan objektif olarak zaten daha azdır. Zira planlamacılar geniş yatırım seçenekleri sayesinde çeşitli farklı alanlarda yatırımlara girişerek yatırımların toplam rizikosunu azaltabilirler. Bundan başka, ferdî müteşebbislerle karşılaştırıldığında planlamacıların ekonomi hakkında bilgi toplamaları daha kolaydır. İktisat teorisine göre müteşebbislerin ancak tam rekabet varsayımı altında vakıf olabilecekleri bilgileri bir planlama teşkilatı derleyebilir. Kaldı ki, müteşebbis için (örneğin fiyatlar gibi) parametre olan birçok değişken planlamacılar için parametre değil, bizatihi karar değişkenidir. Bütün bunlar, yatırımların sonuçları özel kârlılık oranı gibi piyasa değişkenlerine dayanan ölçütlerle dahi değerlendirilse bile, planlamacıların yatırım kararlarında daha az rizikoya maruz kaldıklarını göstermektedir.

4. Planlamacıların, tüketicilerin arzuladıklarından daha fazla yatırım

yapma eğilimlerinde dördüncü bir etken planlama tekniği ile ilgilidir. İktisadi planlama iki amaçtan birine ağırlık verebilir: (a) toplumsal refahı ençoklaştıracak şekilde veri kaynakları dağıtmayı amaçlayabilir ("refah planlaması"), veya (b) kaynakları, bunları en büyük hızla arttıracak şekilde kullanmayı amaçlayabilir ("büyüme planlaması"). Planlamacılar yukarıda da değinilen çeşitli sebeplerle büyüme planlamasına eğilimlidirler. Büyüme planlamasında ise yatırım, refah planlamasında olduğundan daha önemlidir. Bu da merkezî planlamalı ekonomide "fazla" yatırım eğilimini kuvvetlendiren bir etkendir (Olivera, 1960: s. 234-237).

Olivera planlamacılar ile tüketiciler arasındaki zaman tercih farkını ve planlamacıların yüksek yatırım haddine eğilimlerini ekonominin bir denge-dışı hali olarak yorumlamakta ve tüketicilerin artan tatminsizliğinin zaman zaman planlamacıları frenleyerek yatırımlarda dalgalanmalara yol açtığını öne sürmektedir.

Podkaminer ve Olivera yatırım devrinin hızlanma aşamasını açıklarken planlamacıların yüksek yatırım eğilimi üzerinde durmaktadırlar. Buna karşılık başka iktisatçılar yatırım devrinin hızlanma aşamasında firmaların yüksek yatırım taleplerine dikkat çekmektedirler.

2. Yatırımların Hızlanmasında Firmaların Rolü

Yatırım devrinin hızlanmasında firmaların rolünün üzerinde duran iktisatçılardan Bauer, Doğu Avrupa ülkelerinde uygulanan merkezî planlama sisteminin (sanıldığı gibi aksine) bir emir-kumanda sistemi olmadığına işaret etmektedir (Bauer, 1978: s. 244). Bauer'e göre Doğu Avrupa ekonomilerinin karşılamak zorunda olduğu gereksinmelerin çeşitliliği ve dinamik yapısı, bir emir-kumanda ekonomisini imkânsız kılmaktadır. 50'li yılların başlarından itibaren Doğu Avrupa ülkelerinde uygulanan sistemde planların oluşumuna ve uygulanmasına kamu ekonomisini yöneten hiyerarşinin her kademesindeki karar birimleri katılmaktadır. Ancak üretim hedefleriyle kaynaklar arasındaki ilişki esas itibarıyla iki kademede kurulmaktadır: firma düzeyinde ve planlama örgütünde. Firmalardaki üretim süreçlerinde ortaya çıkan girdi-çıkış katsayılarını firma yöneticileri bilirler. Tüm ekonomi düzeyinde kaynaklar ile üretim arasındaki dengeler ise hiyerarşinin en üst kademesinde, planlama örgütünde kurulur (Bauer, 1978: s. 245).

Yatırım planı oluşturulurken firmalar yatırım taleplerini bağlı oldukları üst kademelere bildirirler; bunlar da kendilerine gelen yatırım taleplerini toplulaştırarak daha üst kademelere iletirler. Nihayet, bütün ülkeden gelen yatırım taleplerinin toplandığı planlama merkezinde talepler makro düzeyde birbirleriyle ve mevcut kaynaklarla bağdaşacak şekilde

tadil edilir ve kaynaklar buna göre firmalara tahsis edilir (Bauer, 1978: s. 244-245).

Bauer'e göre firmaların üretim girdisi kullanımı mevcut sabit sermaye teçhizatının kapasitesiyle sınırlandırıldığı için firmaların işgücü, hammadde gibi girdi taleplerinin az çok bir sınırı vardır. Oysa firma yatırım taleplerinin firma tarafından sınırlı tutulmasını sağlayan bir etken mevcut değildir (Bauer, 1978: s. 245). Ancak, firma yatırım taleplerinin firma tarafından sınırlandırılmasını sağlayan bir etkenin veya kısıtın bulunmaması bu taleplerin ölçüsüzce büyümesini izah etmeğe yetmez. Firma yöneticilerinin yüksek yatırım eğilimi, planlarda saptanmış üretim hedeflerini daha kolay gerçekleştirme güdüsünden ve işletmelerini büyüterek itibarlarını arttırma arzusundan ileri gelmektedir (Bauer, 1978: s. 245-246).

Merkezî planlamalı ekonomilerde firmaların yüksek yatırım eğiliminin ayrıntılı bir tahlilini Polonyalı iktisatçı J. Winiecki yapıyor (Winiecki, 1982). Winiecki şu soruyu soruyor: firmalar üretimlerini teknik veya yönetsel yeniliklerle (**innovation**'larla) değil de niçin daima sabit sermaye yatırımlarıyla arttırmayı tercih ediyorlar? Winiecki'ye göre firmaların üretim artışlarını yatırım yoluyla gerçekleştirmeyi mutlak olarak tercih etmelerini bir riziko enazlaştırma davranışı olarak ele almak gerekir (Winiecki, 1982: s. 150-151). Planda öngörülen üretim hedeflerini gerçekleştirmek, bu hedeflerin gerçekleştirilmesine bağlı prim ve ikramiyeleri sağlamak ve üstlerin takdirini kazanmak açısından, firma için en az rizikolu seçenek üretimi sabit sermaye yatırımı yoluyla arttırmaktır. Zira:

1. İster üretim tekniğinde ister firma yönetiminde olsun, her yenilik getirme (**innovation**) eylemi cari üretim faaliyetini (hiç değilse) bir süre yavaşlatır. Bu yavaşlama da cari yılın üretimini olumsuz etkileyebilir. Oysa yeni sabit sermaye yatırımı mevcut teçhizatın ve üretim sürecinin dışında gerçekleştiğinden cari üretimi etkilemez.

2. Yenileme yatırımları ve mevcut teçhizatı modernleştirmeğe yönelik projeler de keza cari üretim faaliyetini bir süre aksatabilir. Onun için firmalar genişletme yatırımını yenileme yatırımına kesin olarak yeğlerler.

J. Kornai planlamalı ekonomilerde aşırı yatırım talebini, firmaların üretimi sürekli arttırma eğiliminin ve yapısal bir enflasyonist açık olmasının bir veçhesi olarak görmektedir (Kornai, 1979). Kornai firmaların faaliyetlerinde karşılaşacakları tüm zararları devletin telafi ettiği bir düzende firmaların bağlayıcı bir bütçe kısıtlarının olmadığını söylemekte ve bu hali "gevşek bütçe kısıtı" (**soft budget constraint**) olarak adlandır-

maktadır. Gevşek bütçe kısıtlı firmalar daimî bir büyüme eğilimi içindedirler. Firmaların bu sonsuz büyüme eğilimine set çeken, ekonominin mevcut kaynaklarının sınırlandırılmasıdır (Kornai, 1979: s. 807). Kornai'e göre kapitalist firma ile sosyalist firma arasındaki fark, birincisinde bütçe kısıtının "kati", ikincisinde "gevşek" olmasıdır. Bu farkın sonucu olarak makro iktisadî çerçevede piyasa ekonomisi "talepçe kısıtlanmış" (**demand constrained**) bir ekonomi, merkezi planlamalı ekonomi ise "kaynakça kısıtlanmış" (**resource constrained**) bir ekonomi olarak tecelli etmektedir' (Kornai, 1979: s. 804).

Yukarıda dökümlenen çeşitli kurumsal ve sosyolojik sebeplerle firma yönetimlerinde beliren kuvvetli yatırım eğilimi hangi davranışlarda somutlaşmaktadır? Winiecki'ye ve Macar iktisatçı Soos'a göre yeni bir orta vadeli (Macaristan'da beş yıllık) plan oluşturulurken firmalar yatırım taleplerini üst kuruluşlara ve nihai olarak planlama örgütüne kabul ettirebilmek için projeleri faydalarını abartarak hazırlarlar, yatırım maliyetlerini düşük tahmin ederler, gerekli tamamlayıcı yatırımları "unuttururlar", planlama örgütünden onay almaksızın yatırım gerektiren dış ticaret taahhütlerinde bulunurlar (Winiecki, 1982: s. 152; Soos, 1978: s. 231). Planlamacıların dikkatlerini daha ziyade toplam yatırım harcamalarına yönelmelerinden yararlanarak firmalar, önceden başlamış projelerinin harcamalarını ertelemek suretiyle yeni projelerini kabul ettirmeye çalışırlar. Bu son uygulama yatırımların çok sayıda projede bölüntülenmesine (**fragmentation**'a) sebep olmaktadır (Bauer, 1978: s. 246-247). Bütün bu uygulamalarda güdülen amaç firmanın proje önerilerini orta vadeli plana sokmaktır; kullanılan tâbirle "plana kancayı atmak"tır. Zira, daha sonra yatırımın maliyetleri nasıl tecelli ederse etsin, plana bir kere alınmış ve başlanmış bir yatırım projesinin mutlaka tamamlanacağını firma yöneticileri bilirler.

Firmaların yatırım talepleri planlama örgütünde toplandığında, bunların planda yatırıma tahsis edilmesi öngörülen toplam kaynakları

¹ Kornai burada simetrik bir tablo çizebilmek için piyasa ekonomileri konusunda zorlama bir basitleştirme yapmış gibidir. Zira mal arz fazlası gibi mal talep fazlası da piyasa ekonomilerinde zaman zaman görülen bir haldir ve bu, basit Keynesgil gelir-harcama modelinde de, sabit fiyat modelinde de gösterilmektedir. "Kaynakça kısıtlanmış ekonomi"nin değil (**negation**'ı) "talepçe kısıtlanmış ekonomi" değildir. Kaynakça kısıtlanmamış ekonomidir, yani atıl kaynakları olan ekonomidir. Nitekim literatürdeki sabit fiyat modelinde baskı altına alınmış enflasyonun (yani kaynakça kısıtlanmış konjonktürün) dışındaki konjonktürlerin ikisinde de 'kaynak' (modelde bu işgücüdür) kısmen atıl kalmaktadır. Oysa bu iki konjonktürden sadece biri (Keynesgil düşük istihdam dengesi) talepçe kısıtlanmıştır. Kaynakça kısıtlanmamış diğer konjonktürde (stagflasyonda) mal talep fazlası vardır (bkz. Akyüz, 1984: s. 72-105).

aştığı görülünce projeler tek tek incelenip ayıklanmaz; yatırım taleplerindeki harcama rakamlarında genel kesintiler yapılır. Bauer planlama örgütünün proje değerlendirmesine dayanan bir ayıklama yapmamasını, yatırım projelerinin tekerrür etmeyen, her biri kendine özgü birer proje olmasıyla, ve planlamacıların ellerinde ayıklamak (nispeten yararsız projeleri saptamak) için bir kıstasın bulunmaması ile açıklamaktadır (Bauer, 1978: s. 246, 254). Planlamacıların yatırım harcama rakamlarında genel kesintiler yapması, maliyetleri zaten düşük hesaplanmış olan projelerin gerçekleşme hızını daha da düşürür (Winiacki, 1982: s. 153).

Plan belirlendikten ve kabul edilen projelere başlandıktan sonra, gerçekleşen yatırım maliyetleri projelerde öngörüleni aşmağa ve ilâveten bazı tamamlayıcı yatırım gerekleri ortaya çıkmağa başlayınca planlamacılar bir karar vermek zorunda kalırlar. Ya başlanmış ve kaynak bağlanmış projeleri gerçekleştirmek için gereken yapılacak ve yatırım harcamalarının planda öngörüleni aşmasına izin verilecektir. Ya da planın malî disiplininde ısrar edilecek, bir kısım projelere ilâve kaynak tahsis edebilmek için diğer bazı projelerin harcamaları kısılarak gerçekleştirilmeleri ertelenecek veya iptal edilecektir. Bauer'e göre genellikle bu ikisinin arasında bir yol yoktur (Bauer, 1978: s. 249). Uygulamada toplam yatırım harcamalarının başlangıçta planlanan rakamları aşmasını önlemek imkânsız gibidir. Yatırım harcama gerçekleştirmeleri, planlamacıları yıllık programlarda yatırıma, orta vadeli planda öngörülenden daha çok kaynak tahsis etmek mecburiyetinde bırakır. Yatırım devrinin yükselme aşaması, orta vadeli plan döneminin başlangıcında çok sayıda yatırım projesine başlanmasıyla ve zaman ilerledikçe yatırım harcamalarının başlangıçta öngörülene nazaran devamlı artmasıyla ortaya çıkar.

Firma yöneticileri bu mekanizmayı iyi bildikleri için çekinmeden abartılmış ölçülerde ve gerçekçi olmayan projeler hazırladıkları ifade edilmektedir. Projede öngörülmedik maliyet artışları ortaya çıktıkça bunların üst makamlar tarafından sübvansiyonlarla veya fiyat arttırma izinleriyle telafi edileceğini firma yöneticileri bilirler (Winiacki, 1982: s. 148). Yugoslavya'da iflasın eşiğine gelen firmalara sağlanan "kurtarma kredileri"ne güvenen firma yöneticilerinin yatırımlarını gerçekleştirmek için ölçsüzce borçlanmaktan çekinmedikleri, amortisman fonlarına kadar bütün likit kaynaklarını erittikleri gözlenmektedir (Gedeon, 1985-86: s. 217).

Yatırım devrinin hızlanma aşamasında firmaların yatırım taleplerinin rolü üzerinde duran yazarlara Podkaminer karşı çıkmaktadır. Firmaların üretim hedeflerini daha kolay gerçekleştirebilmek için aşırı yatırım taleplerinde bulduklarını kabul etmekle beraber, Podkaminer planlamacıların "oyunun kurallarını" bildiklerini, yatırım taleplerinin gereksiz un-

surlarını pekâlâ teşhis edebileceklerini, üstelik yatırımların önemli bir kısmını bizzat planlamacıların plana koydukları bazı projelerin teşkil ettiğini iddia etmektedir (Podkaminer, 1985: s. 134). Buna karşılık Bauer, merkezdeki planlamacılar yüksek bir yatırım haddine kendi saikleriyle eğilimli olmakla birlikte, isteseler dahi firmaların ve diğer kuruluşların gönderdikleri yatırım taleplerini önlemeğe, ayıklamağa veya projeleri düzeltmeğe güçlerinin yetmeyeceğini öne sürmektedir. Planlamacıların yatırımları nitelik ve nicelik bakımından yönlendirme gayretlerini firmalar çeşitli yöntemlerle aşabilmektedirler (Bauer, 1978: s. 247).

3 Yüksek Yatırım Haddinin Etkileri

Planlamalı ekonomilerde yatırım devrinin yükselme aşamasının nasıl sona erip daralma aşamasının başladığını görmek için yüksek yatırım haddinin kısa dönem etkilerine bakmak gerekiyor.

Bir kere, yatırım hamlesinin mal piyasalarında talep üzerinde doğrudan bir etkisi görülmektedir: yatırım projelerinin gerçekleşmesi için birçok mal ve hizmet gereksendiğinden bunların talebi artar (Bauer, 1978: s. 250). Ancak kapasiteleri ve kaynakları zaten tam kullanılmakta olan bir "kaynakça kısıtlanmış" ekonomide bu talep artışını (hiç değilse tamamen) karşılamağa imkân yoktur. Bazı malların arzının talebe yetmemesi projelerin gerçekleştirilmesini yavaşlatırken, kaynakların tüketim malı üreten işkollarından yatırım malları üreten işkollarına kaydırılması eğilimi ortaya çıkar. Örneğin konut inşaatının hızlanan yatırımdan özellikle etkilendiği belirtilmektedir (Podkaminer, 1985: s. 135; Bauer, 1978: s. 250). Kısaca, yüksek yatırım haddi, tüketim malı üreten işkollarının büyümesini yavaşlatır (Podkaminer, 1985: s. 136).

Yatırım hamlesinin üzerinde durulan diğer bir etkisi işgücü talebi üzerinde olmakta ve oradan dolaylı olarak yine mal piyasasına yansımaktadır. Çok sayıda yeni projeye girişilmesiyle, mevcut tesislerde tamamen istihdam edilmiş olan işgücünün bir kısmının yeni projelere kaydırılması gerekir ki, bu da neticede mevcut tesislerde üretimi azaltıcı etki yapar. Öte yandan yeni yatırım projelerinin yöneticilerinin kendi işyerlerine işçi çekme çabaları, ve mevcut işletme yöneticilerinin işçilerini kaçırmaya gayretleri işyerlerinde disiplinin gevşemesine ve ücretlerin yükselmesine sebep olur (Podkaminer, 1985: s. 135). Ücretlerin yükselmesiyle tüketim mallarına talep artar². Mal fiyatları sabit iken tüketim talebinin

² Podkaminer (1985: s. 135) tüketim malı talebini arttırmaksızın işgücünü çok sayıda yeni yatırım projesine kaydırmanın alışılagelmiş bir yöntemini de zikretmektedir: planlı sanayileşmenin başlangıcında özel tarımsal gelirleri düşürerek kırsal kesimden sanayie işgücü kaydırılmıştır.

artması ve tüketim mal arzının artmaması tüketim malı piyasalarında talep fazlasına ve tayinlamaya (rationing'e) yol açar. Tüketim malı talep fazlası, bu fazlayı daha da şiddetlendiren dört mekanizmayı harekete geçirir (Podkaminer, 1985: s. 137) :

(1) Tüketiciler için, daha fazla para kazanmak için çalışmak yerine vaktini kuyruğa girerek, dükkânlarda mal arayarak geçirmek daha fazla fayda sağladığından işten kaytarmak, fazla mesaiden kaçınmak gibi davranışlar yaygınlaşır ve üretim üzerinde olumsuz etki yapar.

(2) Spekülasyon ve karaborsayı önlemek için alınan idarî tedbirler zaten kıt olan işgücünün bir kısmını daha üretken olmayan bürokratik faaliyetlere çeker.

(3) Engel Yasası gereği, artan ücret gelirleri daha ziyade sınaî tüketim mallarına talebi arttırır. Buna mukabil işgücünün yeni yatırım projelerine tahsisi tarımsal tüketim mallarından ziyade sınaî tüketim mallarının üretimini etkiler. Tüketiciler piyasada yeter miktarda bulamadıkları sınaî tüketim mallarının yerine mecburen tarımsal tüketim malları (yiyecek maddeleri, içki, tütün) ikame ederler (**forced substitution**) ve bu ikame de halkın sağlığını olumsuz etkileyerek işgücü arzının niteliğinde ve niceliğinde bir düşmeye sebep olur.

(4) Tüketicilerin elinde marjinal faydası düşük parasal tasarruflar biriktikçe bulamadıkları mallar yerine mecburen özel sektörde üretilen mal ve hizmetleri ikame ederler. Özel sektörde fiyatlar, kârlar ve gelirler artar. İşgücünün bir kısmı kamu işletmelerindeki işlerini bırakarak kârlı özel işlere girerler.

Bu mekanizmalar, miktar kısıtlatmalı geçici denge modellerinden türetilen 'baskı altına alınmış enflasyon' rejminde gözlenen arz çarpanının (**supply multiplier**'ın) işleyişine somut örnek teşkil etmektedir. (Akyüz, 1984: s. 97; Barro ile Grossman, 1976: s. 82). Literatürdeki sabit fiyat modelindeki arz çarpanı şu şekilde özetlenebilir:

İşgücü ve mal piyasalarında örgütlenmiş bir ekonomide temsili hanehalkı işgücü arz edip mal talep etmekte, temsili firma ise işgücü talep edip mal arz etmektedir. Ücret haddi, mal fiyatı, kamu harcamaları, hanehalkının serveti gibi dışsal değişkenlerin aldıkları belirli değer bileşimlerinde, her iki piyasada da talep fazlası ortaya çıkmaktadır. Temsili hanehalkı cari fiyat-ücret bileşiminde arzuladığı kadar mal bulamadığı ve satın alamadığı için, ücret gelirinin marjinal faydası, kısıtlı mal tüketiminin yüksek marjinal faydasına eşitleninceye kadar boş zaman tüketimini arttırmakta, yani işgücü arzını azaltmaktadır. Öte yandan temsili firma da veri fiyat-ücret bileşiminde mal üretimini arttırmak istemekle beraber, istediği kadar işgücü istihdam edemediği (veya çalıştıramadığı!)

için, üretimi kısıtlı kalmaktadır. Bu düşük üretim - düşük tüketim kısır döngüsünde mal talep fazlasının boyutunu azaltan tedbirler —meselâ kamu harcamasını kısarak mal talep fazlasını azaltmak, yahut hanehalkının servetinin reel değerini azaltarak mal tüketim talebini kısmak— hanehalkının çalışma arzusunu, dolayısıyla işgücü arzını arttırır. İşgücü, üretim, tüketim ve tekrar işgücü artışlarının birbirini desteklediği bir süreç ortaya çıkar. Bu sürece arz çarpanı denmektedir. Literatürdeki modelde bir tek mal (tüketim malı) varsayıldığından, 'baskı altına alınmış enflasyon'da hanehalkı piyasada arayıp bulamadığı tüketim malının yerine çalışmama'yı (leisure'ı) ikame etmek zorunda kalmaktadır.

Yatırım devrinin mal piyasaları üzerindeki doğrudan, ve işgücünün yeniden tahsisi yoluyla ortaya çıkan dolaylı etkilerinden başka, uygulanan politikalara bağlı olarak, ülkenin dış ödemeler bilançosunu da etkileyebilmektedir. Yüksek yatırım haddi milli gelirin yatırım dışı alması kullanımını azalttığından, kısmen ihracatı kısip ithalatın artmasına sebep olduğu da gözlenmektedir (Bauer, 1978: s. 252). Bauer, esas itibariyle tüketim düzeyine yansıyan ve esas itibariyle dış ödemeler bilançosuna yansıyan yatırım devirlerini ayırt etmektedir.

4. Yatırım Haddinin Düşmesi ve Devrin Tamamlanması

Planlamalı ekonomilerde yatırım devrinin alçalma aşamasına girmesi, yükselme aşamasının yarattığı sorunları planlamacıların algılaması ve tepki göstermeleri ile başlamaktadır.

Başlatılmış çok sayıda yatırım projesinin gerek yatırım malı yetmezliği gerek maliyet yükselmeleri sebebiyle tamamlanamadan birikmesi, diğer yandan mal piyasasında talep fazlasının baskısı, bir noktada (genellikle orta vadeli plan döneminin ortalarında) planlamacıları tedbir almağa zorlar. Ayrıca, işgücü talep fazlasının had safhaya varmasıyla da planlamacılar işsizlik tehlikesinin uzak olduğunu, bu bakımdan da yatırımların hızının kesilebileceğini algırlar (Podkaminer, 1985: s. 140). Yatırım devrinin yükselme aşamasında yatırım projeleri ayıklanmaksızın sadece yatırım harcama talepleri genel kesintilere tabi tutulurken, şimdi planlamacılar yeni gelen projelerin bir kısmını geri çevirmeğe, başlanmış projelerden de daha önemli sayılanları tamamlayabilmek için diğerlerini ertelemeğe başlarlar (Bauer, 1978: s. 252; Winiecki, 1982: s. 153). Planlamacıların yeni projeleri "onaylama oranı" (**approval coefficient**'i) düşer. Yatırım harcamaları ise kısılmayarak projelerin tamamlanma hızı yükselir. Tamamlanmamış proje stoku azaldıkça, yatırım harcamalarının artış hızı azalır, hatta negatif bile olabilir. Tamamlanan projelerde üretime geçildikçe mal ve işgücü piyasalarındaki talep fazlasının baskısı hafifler.

Yeni bir yatırım devrinin başlaması için önceki devrin yarattığı sorunların baskısının kalkması gerekmektedir. Piyasalardaki talep fazlalarının azalmasıyla bu sorunlar planlamacıların dikkat odağından çıkar, ve yatırım taleplerinin incelenip elenmesinde bir gevşeme olur, bu da yatırımların tekrar hızlanmasına yol açar. Kısaca, planlamacılar yatırımları kısarken mecburiyet altında hareket ederler, fakat yatırımların yeniden hız kazanması zorlamasız, kendiliğinden olur (Bauer, 1978: s. 254-255).

5 Yatırım Devrinin Sakıncaları ve Tedbir Tartışmaları

Bauer yüksek yatırım haddinde yatırımları çok sayıda projede bölüntülemenin hem yatırımların etkinliğini hem de teknolojik gelişmeyi olumsuz etkilediğini öne sürmektedir. Büyük bir tamamlanmamış proje stoku ekonomide sermaye hasıla oranını yükseltmekte, toplumsal tasarrufun gereğinden büyük bir kısmı tamamlanmamış yatırımlarda bağlanmış kalmaktadır. Sermaye hasıla oranının yüksekliği Doğu Avrupa ekonomilerinde bir sermaye kıtlığı izlenimi uyandırmaktadır (Bauer, 1978: s. 257).

Yatırımların gerçekleşmesinin zaman içinde uzaması, projede öngörülmüş tekniklerin yatırım tamamlandığında eskimiş olması ihtimalini arttırmaktadır. Öte yandan yatırımların çok sayıda projede bölüntülenmesi, proje sayısının toplam yatırım harcamasına oranının yönetimsel ve teknik bakımlardan optimalin üzerine çıkmasına sebep olmaktadır (Bauer, 1978: s. 257).

Yatırımların artış hızının devirsel hareketinin bir sakıncası, devrin ortasında planlamacılar yarım kalmış projeler arasında tercih yapmağa başladığında ortaya çıkmaktadır. Kaynaklar daha önemli addedilen projelere tahsis edilirken hizmet sektörlerinin yatırımları hemen daima ertelenenler arasında olmaktadır. Zira bu sektörlerin yarattıkları gelir planlamalı ekonomilerde milli gelir hesabına katılmadığından planlamacılar hizmet sektörlerinin büyümesini daha kolayca gözden çıkarabilmektedirler. Bu olayın her yatırım devrinde tekrarlanması hizmet sektörlerinin uzun vadede gelişmesini olumsuz etkilemektedir (Bauer, 1978: s. 259).

Bauer, yatırım devrinin en büyük sakıncasının, diğer iktisadî faaliyetlerde de dalgalanmaya yol açması olduğunu kanısındadır. Yatırım devri inşaat sektöründe, imalat sanayiinde, dış ticarete dalgalanmalara sebep olmaktadır. Bazı sektörlerde üretimin bir dönem tüketime, bir dönem yatırıma yöneltilmesi; veya bir dönem iç piyasaya, bir dönem dış piyasaya yöneltilmesi birçok kayıplara yol açmaktadır (Bauer, 1978: s. 259).

Macaristan'da ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde yapılagelen iktisa-

di reform tartışmalarında yatırım karar mekanizmasının üzerinde de durulduğu görülmektedir. Firmaların "yatırım açlığını" (investment hunger'ını) disiplin altına almak için kamu firmalarının "katı" bütçe kısıtlarına tabi tutulması gerektiği öne sürülmektedir. Soos 1978 tarihli makalesinde firmalara yatırım kararlarında serbesti verilmesini, ve firmaların yatırımlarını kendi fonlarıyla (birikmiş kârlarıyla) finaslama mecburiyetinde bırakılmasını savunmaktadır (Soos, 1978: s. 238). Macaristan'da 1968 de başlatılan reform hareketinde bir kısım yatırımlar merkezi planlamanın denetiminden çıkarılarak firmaların inisiyatifine bırakılmış, firma yöneticilerine yatırımlarla ilgili şahsî sorumluluk yüklenmiş, 1976-1980 Beş Yıllık Plan'ında firmalara yatırım için yapılan bütün devlet yardımlarının geri ödenmesi ilkesi getirilmiştir (Soos, 1978: s. 234). Ancak bu ilkelerin uygulanmasını sağlayacak yaptırımlar konmamış, kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmemiştir (Soos, 1978: s. 230). Sonuçta Macaristan'da firma yöneticileri, devletin malî desteğine güvenerek yatırım yapmağa devam etmişler, firmaların kuvvetli yatırım eğilimi zayıflamıştır (Soos, 1978: s. 232). Firma yöneticilerinin görevde başarı kriterleri yaptıkları yatırımların kârlılığında ibaret olmadığı, birçok başka başarı kriteri de gözetildiği için, kârsız yatırımlardaki sorumlulukları sebebiyle firma yöneticileri görevden alınmamaktadır (Soos, 1978: s. 236-237). Kornai daha genel bir bağlamda firma yöneticilerinin maruz kaldıkları bürokratik kontroller ve müdahaleler sebebiyle performanslarından sorumlu tutulamadıklarını, bu yüzden de malî sıkıntıya düşen firma yöneticilerinin görevden alınmadıklarını ileri sürmektedir (Kornai, 1986: s. 1698).

Yatırım devrinin planlamacıların yüksek yatırım eğiliminden ileri geldiğini düşünen Podkaminer, yatırım devrini önlemek için planlamacıların yatırım eğilimlerini dizginleme iradesini göstermelerini kâfi görmektedir (Podkaminer, 1985: s. 140).

Podkaminer, yatırım devrinin yükselme aşamasında ortaya çıkan enflasyonist açığı gidermek için fiyat artışlarından yararlanıp yararlanılamayacağını tartmakta; arz talep eşitliklerini sağlayacak fiyatları hesaplamının zorluğu, ve hesaplanabilse bile fiyatları yükseltmenin siyasi sakıncaları nedeniyle soruya olumsuz cevap vermektedir (Podkaminer, 1985: s. 140). Kornai ise, fiyatların belirlenmesi piyasaya bırakılsa bile, firmaların bütçe kısıtları "gevşek" kaldığı sürece enflasyonun mal kıtlıklarını ortadan kaldırmayacağını söylemektedir. Zira uğrayacağı zararları devlete ya da müşterilere yansıtabilen "gevşek" bütçeli firma, kıt olduğu için fiyatı yükselen mala (üretim girdisine veya yatırım malına) talebini azaltmayacaktır (Kornai, 1979: s. 817).

6. Sonuç

Piyasa ekonomilerinde yatırım haddinin düşüklüğü milli gelir ve istihdam düşüklüğüne sebep olduğu için Keynes, tam istihdamın sağlanmasına yönelik optimal yatırım haddini gerçekleştirmek amacıyla yatırımların "az çok şumullü bir sosyalizasyonu"nu savunmuştur (Keynes, 1976: s. 378). Öte yandan, Doğu Avrupa ülkelerinin tecrübesinden görülmüyor ki, kaynakların tam istihdam edildiği planlamalı ekonomilerde yüksek yatırım eğilimi, kaynakların yatırım ile diğer kullanım alanları arasında tahsisi meselesinden çıkan çelişkilerin artıp azalması sonucu, yatırım haddinin artıp azalmasına sebep olmaktadır. Yüksek yatırım eğiliminin yol açtığı bu yatırım devri, yine devirsel mal yetmezliklerine (shortage'lara) ve enflasyonist baskılara sebep olmaktadır.

Planlamacıların yüksek yatırım haddine olan eğilimlerinin güdülleri sosyolojik ve psikolojik açılardan incelenebilir. İktisat açısından ise planlamacıların yüksek yatırım eğiliminin temsil niteliği, toplumsal tercihlerin nasıl belirleneceğine ilişkin refah-kuramsal sorun ile bağlantılıdır.

Firma yöneticilerinin yüksek yatırım eğilimine gelince: bu eğilim, firma yönetimlerini üretim hedeflerine ulaşılmasından sorumlu tutan fakat mali sorumluluk yüklemeyen bir kurumsal çerçevede (neoklasik normlarla) rasyonel bir davranış olarak ortaya çıkmaktadır. Firmaların yatırım taleplerinin firma içinde disiplin altına alınması için yatırımların mali sorumluluğunu firmaya yüklemek —örneğin Soos'un önerdiği şekilde, firmaları yatırımlarını kendi birikmiş kârlarıyla finansağa zorlamak— firmaların yatırım eğilimini zayıflatarak yatırım devri olayını önleyebilir. Ancak bu yöndeki tedbirler, yatırımların firmalar arasında ve —daha da önemlisi— sektörler arasındaki dağılımını da etkileyebilir. Yatırımların sektörler arasında kâr birikimine göre dağılımı iktisadî bağımsızlık, dinamik mukayeseli üstünlükleri geliştirme, teknolojiyi geliştirme, işgücünün tam istihdamını sağlayarak dengeli büyüme gibi toplumsal amaçlara uygun olmayan bir sektörler arası yatırım tahsisine yol açması muhtemeldir.

Kaynak dağıtımında statik mikroiktisadi etkinlik ile toplumsal-dinamik amaçlar arasında bir ödünleşme (trade-off) olduğu sürece, bunlardan birine öncelik veya ağırlık verme toplumların bir tercih sorunu olarak kalacaktır. Bu ödünleşme kısmen mantıksal zorunluluklardan kaynakların; statik mukayeseli üstünlük ile dinamik mukayeseli üstünlük arasındaki çelişkide olduğu gibi. Ancak ödünleşmenin bir kısmı (mantiken gelişmedikleri durumda) hem statik etkinliği hem de toplumsal amaçları sağlayabilecek bir karar süreç yapısının, bir kurumsal yapının bulunmamasından ileri gelmektedir. Yukarıda adı geçen bazı iktisatçıların, kamu

firmalarının yatırım eğilimini dizginlemek için yatırım alanında planmanın rolünü kaldırmayı önermeleri bu çaresizliği yansıtmaktadır. İlginç olan, sosyalist ülkeler ekonomilerini yeniden şekillendirme arayışı içinde, statik etkinlik ile toplumsal-dinamik amaçlar arasındaki ödünleşmeyi kısmen bertaraf edecek yeni kurumsal çözümlere ulaşip ulaşmayacaklarıdır. Bunda başarılı olabilselerse, tecrübelerinden karma ekonomili ülkeler de planlama ve kamu işletmeciliği alanlarında yararlanabilirler.

SUMMARY

Investment cycles observed in East European socialist economies were formerly explained by factors exogenous to the planning system such as fluctuations in technological progress or a convergence of obsolescence and replacement requirements. In recent years, however, East European economists have been trying to find the underlying reasons for the investment cycle in the planning system itself.

Some of these investigations draw attention to the inherent tendency of central planners to plan a high rate of investment, citing various social, political and economic motives that give rise to this tendency. Other studies focus on the so-called investment hunger of socialist firms as the main force underlying the investment cycle. The system of centrally ordained production targets plus guaranteed financial support allegedly induces firm managers to seek to expand their firms' productive capacity without bound.

In a planned economy typically characterized by a full employment of resources including labour, the high rate of investment intensifies excess demand pressures for commodities and for labour. These excess demands interact and aggravate one another, leading to a macroeconomic phenomenon called "repressed inflation" in the microfoundations of macroeconomics literature. Social and economic pressures produced by the contradictions of repressed inflation force the planners to actively slow down the rate of investment by restraint. The downswing thus begins, continuing until the pressures abate.

The investment cycle is said to cause various kinds of inefficiencies and distortions in the economy. The planners' role in the cycle does not present an intractable problem: improvement in planning methods and a conscious rethinking of planning objectives could suffice to counteract the planners' propensity to investment. Not so with the firms' investment hunger. Some East European economists advocate the withdrawal of the

state's financial support from firms, thus forcing the firms to use their own profits to finance their investment projects, and holding firm managers personally responsible for the outcome of their investment decisions. However this kind of restructuring implies the decentralization of investment decisions, which means foregoing social and economic benefits that central planning is expected to provide.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, Yılmaz. (1984) *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler*. Ankara: Yurt Yayınevi.
- BAJT, Alexander. (1971) "Investment Cycles in European Socialist Economies: A Review Article", *Journal of Economic Literature*, IX, (1), 53-63.
- BARRO, Robert J. ve GROSSMAN, Herschel I. (1976) *Money, Employment and Inflation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BAUER, Tamas. (1978) "Investment Cycles in Planned Economies", *Acta Oeconomica*, 21, (3), 243-260.
- BENASSY, Jean-Pascal. (1982) *The Economics of Market Disequilibrium*, New York: Academic Press.
- GEDEON, Shirley J. (1985-86) "The Post-Keynesian Theory of Money: A Summary and an Eastern European Example", *Journal of Post-Keynesian Economics*, 8, (2).
- KEYNES, John M. (1976) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: The Macmillan Press.
- KORNAL, Janos. (1979) "Resource-Constrained versus Demand-Constrained Systems", *Econometrica*, 47, (4), 801-819.
- KORNAL, Janos. (1986) "The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality", *Journal of Economic Literature*, XXIV, (4), 1687-1737.
- MALINVAUD, Edmond. (1977) *The Theory of Unemployment Reconsidered*, Oxford: Basil Blackwell.
- OLIVERA, Julio H. G. (1960) "Cyclical Economic Growth Under Collectivism", *Kyklos*, III, (2), 229-252.
- PODKAMINER, Leon. (1985) "Investment Cycles in Centrally Planned Economies: An Explanation Invoking Consumer Market Disequilibrium and Labour Shortage", *Acta Oeconomica*, 35, (1-2), 133-144.
- SOOS, Karoly A. (1978) "Some General Problems of the Hungarian Investment System", *Acta Oeconomica*, 21, (3), 223-242.
- WINIECKI, Jan. (1982) "Investment Cycles and an Excess Demand Inflation in Planned Economies: Sources and Processes", *Acta Oeconomica*, 28, (1-2), 147-160.